

**MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY: TURKISTON JADIDCHILIK
HARAKATINING YO‘LBOSHCHISI**

Abdualiyeva Jasmina Abduqaxxor qizi

CHDPU Pedagogika fakulteti Pedagogika yo‘nalishi 3-bosqichi talabasi

Annotatsiya : *Ushbu maqola Mahmudxo‘ja Behbudiy ijodiga va uning Turkiston jadidchilik harakatidagi o‘rniga bag‘ishlangan. Maqolada Behbudiy tomonidan amalga oshirilgan ta’lim islohotlari, muhim asarlarning mazmuni va kerakli g‘oyalar tahlil qilinadi. Shuningdek, uning adabiy merosi, milliy qadriyatlar va madaniyatni rivojlantirishdagi o‘rni haqida fikrlar bayon etiladi.*

Kalit so‘zlar: *Mahmudxo‘ja Behbudiy, jadidchilik harakati, milliy ma’rifat, ta’lim islohotlari, o‘zbek adabiyoti, madaniyat.*

Annotation. *This article is dedicated to the literary work of Mahmudkhoja Behbudiy and his role in the Turkistan Jadidism movement. The article analyzes the educational reforms implemented by Behbudiy, the content of significant works, and essential ideas. It also presents thoughts on his literary legacy and his contribution to the development of national values and culture.*

Keywords: *Mahmudkhoja Behbudiy, Jadidism movement, national enlightenment, educational reforms, uzbek literature, culture*

Turkiston jadidchiligining asoschisi, jamoat va davlat arbobi, ma’rifatparvar ijodkor, noshir va pedagog Mahmudxo‘ja Behbudiy o‘zbek millati tarixida ma’naviy jasorat sohibi sifatida o‘chmas iz qoldirgan. Uning ma’rifatparvarlik va ma’naviyat targ‘ibotchisi sifatidagi g‘oyaviy qarashlari bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. Behbudiyning nihoyatda murakkab davrda kechgan mashaqqatli hayot yo‘li, siyosiy, ilmiy, ijodiy faoliyati g‘oyat keng, sermazmun va serqirra. Zero, u milliy ozodlik harakatining buyuk namoyandasi sifatida ilm-fan, ta’lim va tarbiya, adabiyot va san’at, matbuot sohalarini rivojlantirish yo‘lida o‘z hayotini baxsh etdi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy 1875-yilning 19-yanvarida (hijriy 1291 10-zulhijja) Samarqand yaqinidagi Baxshitepa qishlog‘ida ruhoniylar oilasida dunyoga kelgan. Otasi Behbudxo‘ja Solihxo‘ja o‘g‘li Turkistonlik, Ahmad Yassaviyning avlodlaridan, ona tomondan bobosi Niyozxo‘ja Urganchlik bo‘lib, amir Shohmurod zamonida (1780 – 1785) Samarqandga kelib qolgan. U dastlab Samarqand madrasasida, so‘ngroq Buxoroda yaxshigina tahsil ko‘rgan. An‘anaviy tahsil, so‘ng esa o‘z ustida qunt va sabot bilan ishlash orqali u shariatning yuksak maqomlari – qozi, mufti darajasigacha ko‘tariladi. 1899-1900-yillarda Behbudiy buxorolik do‘sti Hoji Baqo bilan haj safariga chiqadi. Behbudiy safar chog‘ida ko‘p ajobiy xodisalarga guvoh bo‘ldi. Xususan safarda u yangi maktab haqidagi qarashlarini mustahkamlaydi. Uning tashabbusi va g‘ayrati bilan 1903-yilda Samarqand atrofidagi Halvoyi (S. Siddiqiy), Rajabamin (A. Shakuriy) qishloqlarida yangi maktablar tashkil topadi. Adib ushbu maktablar uchun darsliklar tuzishga kirishadi. Ketma-ket uning «Risolai asbobi savod» (1904), «Risolai jug‘rofiyai umroniy» (1905), «Risolai jug‘rofiyai Rusiy» (1905), «Kitobat-ul atfol» (1908), “Amaliyoti islom” (1908), “Tarixi islom” (1909) kabi kitoblari paydo bo‘ladi. Mahmudxo‘ja 1903-1904-yillarda Moskva, Peterburgga boradi, 1906-yilda Qozon, Ufa, Nijniy Novgorodda bo‘ladi. Bular sayohat emas, xizmat safari edi. Masalan, Nijniy Novgorodda 1906-yilning 23-avgustida Rusiya musulmonlarining turmush va madaniyati muammolariga bag‘ishlangan qurultoy chaqiriladi. Behbudiy bu qurultoyda Turkistonlilar guruhini boshqaradi va katta nutq so‘zlaydi.

Behbudiy nazarida ma‘rifat uchun birgina maktab kifoya qilmasdi. Zamon va dunyo voqealari bilan tanishib bormoq, millat va Vatanning ahvolidan, kundalik hayotidan ogoh bo‘lmoq kerak edi. Binobarin, millat uchun shunday oyna kerak ediki, unda u o‘z qabohatini ham, malohatini ham ko‘ra olsin. Mana shu ehtiyoj va zarurat Behbudiyni teatr va matbuot sari boshladi. “Padarkush” shu tariqa maydonga keldi. Xullas, 1911-yilda yozilgan “Padarkush” dramasi 1913-yildagina bosilib chiqadi. Kitob jildidagi «Borodino jangi va Rusiyaning fransuzlar bosqinidan xalos bo‘lishining yubiley sanasiga bag‘ishlanadi», degan yozuv va uning Tiflis senzurasining ruxsati bilan chop etilishi shuni ko‘rsatadiki, ish oson ko‘chmagan.

Pyesa bosilib chiqqandan keyin ham uni sahnaga qo'yish uchun yaqin bir yil vaqt ketdi. Muallif bu haqdagi xatlarga javoban kinoyaomuz: "Turkistonda bekor odam yo'qki, xalq uchun ishlasa. Bekor kishi yo'qki, teatru sahnasiga chiqib, "masxarabozlik" qilsa", deb yozgan edi.

"Padarkush" – o'zbek dramachiligining hamma yakdil e'tirof etgan birinchi namunasi. Mutaxassislar uni ham janr, ham mazmuniga ko'ra yangi o'zbek adabiyotini boshlab bergan bir asar sifatida baholaydilar. Muallif "Milliy fojia" atagan, 3 parda 4 manzarali bu drama hajman juda ixcham, mazmunan nihoyatda sodda va jo'n. U jaholat va nodonlik, o'qimagan bolaning buzuvchi yo'llarga kirib, o'z otasini o'ldirgani haqida hikoya qiladi. Orqa-oldini o'ylamagan boyni Toshmurod ismli o'g'li bor. O'g'li o'qimagan. Boy atrofdagilarning gapiga kirmaydi, o'g'lini o'qitmaydi, oqibatda u ko'cha bezorilariga qo'shiladi. Restoranda maishatga puli yetmay, sheriklarini tunda uyiga boshlab keladi. Boy uyg'onib, ularni sezib qoladi. Lekin boyni o'ldirib, pulini olib ketadilar.

Xulosa: jaholat va nodonlik otaning ham, bolaning ham boshiga yetadi. Agar butun millat shu ahvolga tushsachi?!.. "Padarkush" dastlab Samarqandda 1914-yilning 15-yanvarida sahnaga qo'yildi. "Xalq nihoyat ko'p kelib, bilet yetmagani va joyni yo'qligi uchun uch-to'rt yuz kishi qaytib ketdi", deb yozadi mahalliy matbuot. Toshkentda 1914-yilning 27-fevralida Avloniyning "Turon" truppsi Kolizyev (hozirgi Savdo birjasi binosi)da o'z faoliyatini mana shu "Padarkush" bilan boshlagan edi. Spektakl oldidan mashhur Munavvar qori teatrning jamiyat hayotidagi roli va o'rni haqida nutq so'zlaydi. Boy rolini Abdulla Avloniyning o'zi ijro etadi. Mahalliy matbuot bu kunni "tarixiy kun" deb yozadi.

1913-yildan Behbudiy matbuot ishlari bilan shug'ullanadi. Aprel oyidan "Samarqand" gazetasini chiqaradi. Gazeta turkiy va forsiy tillarda, haftada ikki marta, dastlab ikki, so'ng to'rt sahifada chop etilgan. 45 ta sonidan keyin moddiy tanqislik tufayli chiqishi to'xtagan. O'sha yilning 20 avgustidan u "Oyna" jurnalini chiqara boshlaydi. Bu suratli haftalik jurnal asosan o'zbek tilida bo'lib, unda ixcham forsiy she'rlar, maqolalar, ruscha e'lonlar ham berib borilardi...

“Boshda haftada bir marta va ikkinchi yildan e’tiboran 15 kunda bir qatla chiqib, yigirma oy chamasi davom qildi... Kavkaz, Tatariston, Eron, Afg’oniston, Hindiston va Turkiyagacha tarqalar edi... Jadidlarning sevikli jurnallari edi”.

Behbudiy shu yillari nashr ishlari bilan qizg’in shug’ullandi. «Nashriyoti Behbudiya» nomi bilan o‘z xususiy nashriyotini ochdi. Fitratning “Bayonoti sayyohi hindi” asarini 1913-yilda ruschaga tarjima qildirib, nashr etdi. Turkiston xaritasini tuzib, bosmadan chiqardi. Kutubxonani yo‘lga qo‘ydi. O‘sha davr vaqtli matbuotida “Behbudiy kutubxonasi” haqidagi xabarlar chiqa boshlangan edi.

M.Behbudiy milliy til masalasiga katta e’tibor qaratdi. Birgina uning “Oyna” jurnali ma’rifat va madaniyat tarqatishda juda katta xizmat qildi. Unda millat va uning haq-huquqiga, tarixiga til-adabiyot masalalariga, dunyo ahvoliga doir qiziqarli maqolalar, bahslar berib borilgan. Ayniqsa, til masalalari muharrirning hamisha diqqat markazida bo‘lgan. Behbudiy millatning taraqqiyoti uchun bir necha til bilishni shart hisoblardi. Masalan, jurnalning 1913-yil avgust, birinchi – nishona sonidayoq, “Ikki emas, to‘rt til lozim” degan maqola bilan chiqqan edi.

Fitratning jurnalda bosilgan maqolalaridan biri «Himmat va saboti bo‘lmagan millatning haqqi hayoti yo‘qdur», deb nomlangan. «Tushundigim zamon ko‘nglum yonar, yig‘lamoq istarman, ko‘z yoshlarim kelmaydur», deb boshlanar edi maqola. Adib taraqqiyot va turmushda Ovro‘podan yer va osmon qadar uzilib qolgan Turkistonning fojiali ahvolidan so‘z ochgan edi. (1915-y. 7-son). “S.A.” imzoli kishining “Har millat o‘z tili ila faxr etar” (1914-y. 35-son) maqolasida boshqa tillarni o‘rganish qatorida har bir millat o‘z tilining muhofazasi bilan shug’ullanishi shart, degan fikr juda ko‘p dalillar bilan isbot qilib beriladi. “Agarda til va adabiyotimizni muhofaza qilmay, anga ajnabiy lug‘at va so‘zlarni qo‘sha bersak, biroz zamonda til va milliyatimizni yo‘qoturmiz. Milliyatimizni yo‘qotganda diyonatimiz o‘z-o‘zi ila albatta, yo‘qolur”, deb yozadi muallif va «Bas, bizg‘a tilimizni ajnabiy so‘zlardan muhofaza qilmoqlik eng birinchi muhim bir vazifadur», deb xulosa chiqaradi. Jurnalning 1915-yil 11-12-sonlarida bosilgan Behbudiyning “Til masalasi” maqolasida tillarning o‘zaro munosabati haqidagi bahs davom etadi. Ulug‘ ma’rifatchi tillarning bir-biridan o‘rinli lug‘at olishini tabiiy

jarayon deb qaraydi. Eng boy tillardan bo'lgan inglizchaning ham "o'n minglar ila begona lug'atlarni majburan olganligini" dalil qilib ko'rsatadi va masalaning boshqa jihatiga – yagona adabiy til, til birligiga diqqatni qaratadi.

Mustamlakachilar "50 yil ilm-ma'rifatdan chetda saqlab kelgan"lari (Kuropatkin) Turkistonni osonlik bilan qo'ldan chiqarmas edilar. Fitna va ig'vo tinimsiz davom etardi. Shundaylardan biri 1917-yilning bahorida Buxoroda yuz bergan edi. Amir fevral o'zgarishlarini hisobga olib, rus elchixonasining maslahati bilan islohot e'lon qiladigan bo'ladi. Va bu farmonni ushbu elchixonaning boshlig'i janob Miller tayyorlaydi. Har xil anglashilmovchiliklarning oldini olish maqsadida sobiq general-gubernator, endilikda Rusiya Muvaqqat hukumatining Turkiston komissari Kuropatkin topshirig'iga ko'ra Samarqand ijroiya qo'mitasi Buxoroga bir necha kishilik hay'at yubordi. Ular orasida Behbudiy ham bor edi. 7-aprel islohot e'loni oldindan mo'ljallanganidek tantanaga, tantana esa fojiaga aylanadi. Amir va yoshlar, mullalar va jadidlar o'rtasida o'tib bo'lmas choh paydo bo'ladi. Miller buning aybini Behbudiyga qo'yadi. Faqat Miller emas, Toshkentda 9-aprelda boshlangan Turkiston ishchi va soldat deputatlari sovetlarining birinchi o'lka syezdida ayrim rus deputatlari Buxoro fojiasining sababini Samarqanddan «o'z ixtiyorlari ilan» borgan deputatlarga to'nkaydilar. Millatni ich-ichidan qayrash va nizo chiqarish izchil davom etadi. Behbudiy mazkur syezdda minbarga chiqib, bor voqeani tushuntirib bergan va bu haqda «Buxoro voqealari va daf'i tuhmat» ("Hurriyat" gazetasi, 1917-yil 1-may) degan maxsus maqola yozgan edi.

Behbudiy Toshkentda Turkiston rus sovet hukumati rahbarlari bilan muzokaralar olib boradi lekin u ham natija bermaydi. Oqibatda Behbudiy 1919-yilning bahori 25-martda Shahrizabzda qo'lga olinib, sirli bir tusda Qarshi shahrida qatl qilinadi. Uning qatli haqidagi xabar o'sha paytdagi poytaxt bo'lgan Samarqandga rosa bir yildan keyin ma'lum bo'ladi. 1920-yilning aprelida butun Turkiston motam tutadi. O'nlab marsiyalar yoziladi. "*Behbudiyning sag'anasini izladim*" deb atalar edi Fitratning bir she'ri. Ayniyda bir emas, uch she'r bor.

*Sani mundin buyon Turon,
ko'rolurmu, ko'rolmasmu?*

*Saning mislingni Turkiston
topolurmu topolmasmu?*

– deb boshlanardi uning she'rlaridan birida.

1926-37 yillarda 11 yil davomida Qarshi shahri Behbudiy nomi bilan yuritildi. Biroq uning asl qiyofasi xalqdan sir saqlandi. Adib nomining adabiy lashtirilishi shunchaki bir niqob edi. Qarshi shahriga uning nomi qo'yilgan o'sha 1926-yildayoq u mansub bo'lgan jadidchilikni aksilinqilobiy, aksilsho'roviy harakat sifatida qoralash kampaniyasi boshlab yuborilgan edi.

2020-yilda xalqimiz tarixining murakkab damlarida, ma'rifat mash'alasini baland ko'tarib chiqqan ulug' alloma va jamoat arbobi Mahmudxo'ja Behbudiy tavalludining 150-yilligi keng nishonlanadi. Mutafakkirning ilmiy, ijodiy, pedagogik faoliyati va merosi alohida ahamiyatga molik. XX asr o'zbek adabiyoti va san'atida, ijtimoiy-siyosiy jarayonlarida faol ishtirok etgan, millat ma'rifati, ozodligi, hurligi yo'lida mardonavor kurashgan bu ulug' allomaning sermashaqqat va sermahsul faoliyati tarix sahifalaridan mangu o'rin egalladi, avlodlar uchun ibrat maktabi bo'lib qoldi.

Zero, Mahmudxo'ja Behbudiy nomidagi stipendiyani tashkil etilishi ham yurtimiz yoshlari qalbida yuksak bilim va ma'rifatlik, vatanparvarlik tuyg'ulari jo'sh urib turadi, faxr va iftixor tuyadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Jamolova D.M. Buxoro amirligida jadidlar va qadimchilar faoliyati (XIX asr oxiri – XX asr boshlari): Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati.-Toshkent-2019.-54 bet.
2. Shodiyev J.M. Buxoro amirligining tashkil topishi va davlat tuzumi. Yuridik fanlar nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferat.-Toshkent-2008.-25 bet.
3. Sayyid Mansur Olimiy. Buxoro - Turkiston beshigi. (fors tilidan tarjima, tarjimon nomidan so'zboshi va ayrim izohlar muallifi H.To'rayev) Buxoro - 2004.-128 bet.
4. Mahmudxo'ja Behbudiy. «Tanlangan asarlar» (Tuzatilgan va to'ldirilgan 3-nashri). Toshkent: «Ma'lumot», 2006.

5. Behbudiy M. Tanlangan asarlar (Tanlangan asarlar). Toshkent: Ma'naviyat, 1999. – B. 18-19, 146-150.
6. Gankevich V. Haqiqat va ma'rifat uchun xizmatda. Ismoil Gaspirinskiyning qisqa biografik eskizi. Simferopol: Dola, 2000. – B. 238-260.
7. Ismoil Gaspirinskiy va Turkiston. Maqolalar to'plami. Toshkent: Sharq, 2005. – B. 230.
8. "Dukhovnostning Asoslari" jurnali.